

Nõukogude Eesti nomenklatuurne kirjanduselu

EKP keskkomitee nomenklatuur ja liiduvabariigi kirjandusjuhid

OLEV LIIVIK

Jaak Urmet (2016) on sovetiaja uurimise kohta kirjutanud:

Olen muuhulgas jõudnud tõdemuseni, et mitte midagi, absoluutselt mitte midagi Eesti ajaloo nõukogude perioodi puutuvat ei saa uurida ilma, et ei jõuaks varem või hiljem välja EKP¹ keskkomiteesse. Ei saa kirjandust, kunsti ega teatrit; ei saa põllumajandust, kalandust ega metsandust; ei saa ehitust, rahandust ega sporti. Sest kogu elu Nõukogudemaal juhtis partei.

See kõlab muidugi liialdusena, sest koguni kõikvõimsaks peetud kommunistlikul parteil ei läinud korda endale allutada kogu inimtegevust Nõukogude Liidus. Pealegi sõltub allikate valik suurel määral uurimisprobleemi püstitusest. Nõnda võivad partei allikad olla ühe või teise teema käsitlemisel ülearused, kuid hoopis sagedamini jäävad need liiga fragmentaarseks või puuduvad sootuks. Seega tuleb suures plaanis Urmetiga nõus olla, iseäranis loomingulise tegevuse osas, kus partei toimetas vahe- tult oma organisatsiooni ning kõikvõimalike muude kultuurielu juhtimiseks ja kontrollimiseks loodud institutsioonide kaudu. Kommunistlik partei ei jätnud mõistagi puutumata ka kultuurivaldkonna personali- ehk tolleaegses leksikas kaadripoliitikat. Selle keskmes oli nomenklatuuri põhimõte, mis oli partei poliitika elluviimise ja kontrollimise vahend (Tannberg 2007; Hämäläinen 2015).

Mõiste *nomenklatuur* tuleb ladinakeelsest sõnast *nōmenclātūra* 'nimekiri'. Sovet- likus kaadripoliitikas tähistas termin ametkondlikuks kasutamiseks mõeldud (salas- tatud) nimekirja, kuhu olid kantud partei- ja riigiparaadi, ühiskondlike organisat- sioonide, ettevõtete ning muude institutsioonide tähtsamad (peamiselt juhtivad) ametikohad,² mille täitmisel oli vajalik parteiorganite kinnitus või vähemasti nõus- olek.

Nomenklatuurisüsteemi iseloomustas mitmekihilisus. Kõige tähtsamad ameti- kohad kuulusid Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei keskkomitee³ (NLKP KK) nomenklatuuri, kuhu oli arvatud ka terve rida liiduvabariikide juhtivaid ametikohti

¹ Aastatel 1940–1952 kandis see nime Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei. Ühtsuse mõt- tes on kasutatud artiklis hilisemat nimekuju.

² Parteiparaadist kuulus nomenklatuuri ametikohti, mida ei saa pidada juhtivateks. EKP kesk- komitee nomenklatuuri kuulusid näiteks keskkomitee sekretäride abid, lektorid ning koguni parteiarhiivi fondihoidja.

³ 1952. aastani Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei keskkomitee (ÜK(b)P KK).

eesotsas keskkomitee sekretäridega. Järgmise, n-ö regionaalse tasandi moodustasid liiduvabariikide, oblastite ja kraide parteikomiteede nomenklatuurid,⁴ kolmandaks, n-ö kohalikuks tasandiks olid linna- ja rajoonikomiteede nomenklatuurid. Juba niigi raskesti hoomatava pildi muudab segasemaks tõik, et igal tasandil oli oma-korda põhi- ja arvestusnomenklatuur;⁵ ning põhinomenklatuuriski võis olla mitu nimekirja, nagu büroo ja sekretariaadi oma. Kõigele lisaks võis üks ametikoht kuuluda korraga mitme tasandi nomenklatuuri. Sellisel juhul sai määravaks ülemusliku parteiorgani otsus. Sel põhjusel oli näiteks Eesti NSV kultuuriministri ametisse kinnitamisel vaja NLKP KK sekretariaadi otsust, sest NLKP KK põhinomenklatuuri kuulunud liiduvabariigi valitsusliikmed olid NLKP KK sekretariaadi nimekirjas, aga EKP KK sekretäride ametisse kinnitamiseks oli tarvis poliitbüroo otsust, sest ametikohad paiknesid poliitbüroo nomenklatuuris. Kuna mainitud ametikohad kuulusid ühtlasi EKP KK nomenklatuuri, tuli nende täitmise või vabastamise otsused teha ka Tallinnas ehk liiduvabariigi võimukeskuses EKP KK bürool. Ühtlasi oli paika pandud, millised parteiorganid ja millises järjekorras pidid otsuseid vastu võtma, aga sellest ei peetud mitte alati kinni (Liivik 2014: 130–134, 141–158).

Eelneva põhjal võib järeldada, et nomenklatuurisüsteem oli ühtlasi reeglite ja protseduuride kogum. Peale selle tuleb nomenklatuuri all mõista nomenklatuurse ametikohtade täitjaid, kellest enamik olid kommunistliku partei liikmed (Lewin 2003). Siiski tegutses nomenklatuuri lülitatud ametikohtadel, sealhulgas kultuurivaldkonnas ja loominguliste liitude juhtkonnas, ka parteituid. Väärrib märkimist, et praeguseni leidub autoreid, kes mõistavad nomenklatuuri all vaid kõige tähtsamate partei- ja riigiparaadi ametikohtade täitjaid ehk siis ainult ühte osa nomenklatuuri, keda on kujutatud samuti nõukogude poliitilise eliidina, valitseva klassina jne (vrd Voslenski 1984; Bennich-Björkman, Grybkauskas 2022).

Käesoleva uurimuse fookuses on Eesti NSV kirjanduselu juhtimisega seotud ametikohad, mis kuulusid EKP keskkomitee nomenklatuuri. Need ametikohad asusid Eesti NSV Kirjanike Liidu⁶ ning liidu ajakirja Looming, selle lisa Loomingu Raamatukogu, samuti Eesti NSV Teaduste Akadeemia ja kirjanike liidu väljaande Keel ja Kirjandus ning loominguliste liitude ühise häälekandja Sirp ja Vasar juures. Saamaks ettekujutust nende paiknemisest nomenklatuuris, toon ma võrdlusi teiste kultuurivaldkonna ametikohtadega. Eesmärk on välja selgitada, kuidas valiti kirjanduselu nomenklatuursele ametikohtadele kirjanikke ning milliseid mitte-formaalseid ja formaalseid parteilisi toiminguid teostati, samuti kes olid need Eesti NSV kirjandusjuhid, kes EKP KK nomenklatuuri kuulunud ametipositsioone täitsid. Olen teadlikult kõrvale jätnud partei- ja riigiparaadis tegutsenud kirjanikud, samuti perioodiliste väljaannete ning kirjastuste juhtkondadesse kuulunud kirjanike liidu liikmed, kuna nende ametikohad olid vaid kaude (kui üldse) seotud kirjanike liidu ja kirjanduseluga.

⁴ Kui liiduvabariigis olid oblastid, asetses liiduvabariigi nomenklatuur oblasti omast kõrgemal.

⁵ Põhinomenklatuuri kuulunud ametikoha puhul pidi töötaja kinnitama ja vabastama vastav parteikomitee, arvestusnomenklatuuri puhul tuli vastavat parteikomiteed sellest informeerida.

⁶ 1958. aastani kandis nime Eesti Nõukogude Kirjanike Liit.

EKP KK nomenklatuur ja Eesti NSV kirjanduselu juhtimisega seotud ametikohad

Sovetliku valitsemiskorralduse kehtestamise käigus viidi Eestis Nõukogude Liidu eeskujul sisse nomenklatuurisüsteem. Olgugi et teadaolevalt kinnitati alles 1941. aasta kevadel esimesed keskkomitee ning maakonna- ja linnakomiteede nomenklatuursete ametikohtade loendid (Liivik 2006: 57), näitavad partei dokumendid, et nomenklatuuri põhimõtteid hakati rakendama juba 1940. aasta sügisel ning sel viisil kinnitas 31. detsembril EKP KK büroo esimese kultuurijuhina ametisse Johannes Semperi Kunstide Valitsuse juhatajana (RA, ERAF.1.6.3314, l 15). Sõja-aastail partei kaadripoliitika autoriteet langes, kontroll kaadrite üle nõrgenes, aga pärast sõja lõppu taastati see suhteliselt kiiresti (Lewin 2003: 225–227, 230). Eesti NSV kohta see siiski täiel määral ei kehtinud, sest nomenklatuurisüsteem kinnistus lõplikult alles sõjajärgsetel aastatel.

Järgnevatel aastakümnetel juurdus nomenklatuurisüsteem parteilises juhtimises sedavõrd tugevasti, et see püsis kommunistliku partei võimumonopoli lõppemiseni. Alates 1940. aastate keskpaigast tehti nomenklatuuris pidevalt nii suuremahulisi kui ka kosmeetilist laadi muudatusi, aeg-ajalt nimekirjad paisusid ja siis tõmmati neid jälle koomale. Selles mõttes erines nomenklatuur kommunistlikust parteist, mille liikmeskond üha kasvas. EKP KK nomenklatuuri uurinud ajaloolase Mariliis Hämäläinen (2015: 375) andmetel oli 1945. aastal selles 1348, kuid 1950. aastal juba 3155 töökohta, mis jäigi EKP KK nomenklatuuri laeks. Järgnes mitmeetapiline nimekirjade lühendamise, mille põhjuseks olid nii administratiiv-territoriaalsed kui ka organisatsioonilised muudatused (nt rajoonide või asutuste ühendamine), Hruštšovi ajal kõigele lisaks juhtimise detsentraliseerimise taotlus, mille tulemusel jäeti rida kohaliku tasandi ametikohti üksnes madalama tasandi nomenklatuuri (enne kuulusid ühtlasi EKP KK nomenklatuuri) või kustutati nimekirjadest sootuks. Kärpimise tulemusel jõuti 1961. aastaks 1579 ametikohani, millele järgnes uus kasv 1971. aastani, kui nomenklatuuris oli 2895 ametikohta. Järjekordne langus oli laugem, jõudes lõpule nomenklatuuri vältimatu likvideerimise tõttu 1990. aastal, kui nimekirjas oli veel 1348 ametikohta ehk paradoksaalsel kombel vaid ühe võrra vähem kui süsteemi taaskäivitamise ajal 1945. aastal (Hämäläinen 2015: 358, 377). Võrdluseks võib tuua suurusjärgud NLKP KK nomenklatuuri kohta: kui 1940. aastate teisel poolel oli üleliidulises nimekirjas rohkem kui 40 000 ametikohta, siis 1950. aastatel oli neid keskeltläbi 20 000 ning 1991. aastal 19 500 (Lewin 2003: 238–239; Hämäläinen 2011: 37–39).

Nii nagu üleliidulisel tasandil, kureeris ka vabariiklikul tasandil nomenklatuuri mitu keskkomitee struktuuriüksust. Kultuurivaldkonna üle võis valvata propaganda ja agitatsiooni osakond, ideoloogia osakond või kultuuriosakond, aga lühemat aega tegutsesid samuti ilukirjanduse ja kunsti osakond, teaduse ja kultuuri osakond ning teaduse, kooli ja kultuuri osakond. Nii kultuuriajakirjad ja kirjastused kui ka loomeliidud võisid olla kord ühe, kord teise keskkomitee osakonna alluvuses, kuid kui kultuuriosakond oli olemas eraldi struktuuriüksusena, kureeris see alati loomeliitude nomenklatuurseid ametikohti. Näiteks 1975. aastal, kui kultuuri-

osakond oli eraldi struktuuriüksus, oli osakonna alluvuses 92 nomenklatuurset ametikohta, mis moodustas pisut enam kui 4% tollasest EKP KK nomenklatuurist, kuid propaganda ja agitatsiooni osakonna kureerida oli 184 ametikohta, mis asusid vabariiklike ajalehtede ning suuremate kirjastuste juures (RA, ERAF.1.307.277, l 11–18, 27–30).

6. augustil 1947 arvati EKP KK büroo otsusega nomenklatuuri kirjanike liidust esimesena juhatuse esimehe ametikoht, sama otsusega võeti nimekirja heliloojate ja kunstnike liidu esimehed (RA, ERAF.1.4.444, l 145, 163, 167). Ligemale kaks kuud varem, 13. juunil 1947 oli ÜK(b)P KK sekretariaat kinnitanud „Nõukogude Kirjanike Liidu vabariikliku osakonna esimehe” ÜK(b)P KK nomenklatuuri (RA, ERAF.1.307.109, l 74), mis tähendas, et kirjanike liidu esimees pidanuks juba EKP KK nomenklatuuris olema, sest polnud mõeldav, et regionaalne ametikoht oli n-ö Moskva nomenklatuuris, aga liiduvabariigi omas mitte. Väärib märkimist, et mainitud EKP KK büroo otsus, mis puudutas põhinomenklatuuri koguni 377 ametikoha lisamist ja sealt 172 kustutamist, tehti ÜK(b)P KK kaadriavalitsuse „ettepanekul” (RA, ERAF.1.1.444, l 165, 169). Viimane tähendas seda, et kui Moskvast saabus nimekiri, tuli see Tallinnas sõnakuulelikult kinnitada.

Kuna ühegi teise Eesti NSV loomeühenduse esimees NLKP KK nomenklatuuri ei kuulunud, võib oletada, et „inimhingede insenerid” olid partei silmis väärtuslikumad kui ülejäänud loominguline intelligents. Peale selle kuulus EKP KK nomenklatuuri kirjanike liidust tavaliselt rohkem ametikohti kui muudest liitudest. Kõigele lisaks anti kirjanikele sõnaõigus kirjanike liidu juhtimisstruktuuri kujundamisel. Juhul kui kirjanike liidu esimees tahtis tegeleda peamiselt loominguga või oli põhitööga mujal hõivatud – seda tuli nõukogude ajal korduvalt ette –, võidi liidu tegevjuhina ametisse panna esimehe asetäitja. See ametikoht tekitati kirjanike liitu esimest korda 1940. aastate keskel, kui juhatuse esimeheks sai Johannes Semper, kes jättis igapäevase asjaajamise aseesimees Mart Raua hoolde, kuna juhatas ise põhitööna Kunstide Valitsust (Tannberg 2021: 585). Sama hästi võidi kirjanike liidu tegevjuhi ülesanded panna juhatuse (vastutava) sekretäri õlule, milline ametikoht oli kirjanike liidu struktuuris ette nähtud. Nõnda nagu juhatuse aseesimees – kui tema olemasolu kirjanike liidus parajasti vajalikuks peeti –, kuulus ka juhatuse sekretär tavaliselt EKP KK nomenklatuuri, mis muude loominguliste liitude puhul oli nimekirjas vaid 1950. aastate algul. Liiduvabariigi võimukoridorides võidi aktsepteerida kirjanike liidu juhtide pentsikumaidki tahtmisi, nagu juhtus pärast Juhan Smuuli surma 1971. aastal, mil kirjanike liit jäi mõneks aastaks vormiliselt esimeheta. Smuuli järeltulija Vladimir Beekman on oma mälestustes kirjutanud: „Mul tekkis eetiline tõrge Juhani õlult äsja maha varisenud esimehe mantli oma õlgadele võtmise vastu, nagu oleksin seda juhust varitsenud, ning ma piirdusin esimese sekretäri ametinimetusega, see vähemalt kõlas pretensioonitumalt” (Beekman 2008: 163).

Kirjanike liidu juhatuse aseesimehe ja juhatuse sekretäri ametikohad lülitati EKP KK nomenklatuuri 1950. aastal, samamoodi toimiti kunstnike, heliloojate ja arhitektide liitudega, kuid kirjanike liidu aseesimehena tegutsenud Smuuli liidu juhiks saamise järel 1953. aastal kaotati kirjanike liidu esimehe asetäitja koht, mis tähendas selle kustutamist ka EKP KK nomenklatuurist (Hämäläinen 2011: 286–287).

1952. aasta oktoobris võeti vastu partei uus põhikiri, millega sai ÜK(b)P-st NLKP. Liiduvabariikide keskkomiteedele tehti ülesandeks luua büroo kõrvale sekretariaat, mis pidi tegelema partei jooksvate küsimustega (Liivik 2006: 49). Büroo ja sekretariaadi vahel tuli jaotada EKP KK põhinomenklatuur, millega vähenes liiduvabariigi kõrgeima organi büroo töökoormus kaadriotsuste vastuvõtmisel, sest enamik nomenklatuurist kuulus nüüd kinnitamisele ja vabastamisele sekretariaadi otsusega. Bürool kinnitamisele kuulus kirjanike liidu esimees, kuid sekretariaadis kinnitati juhatuse vastutav sekretär, välja arvatud 1960. aastate esimesel poolel, mil kirjanike liidu esimees ja juhatuse sekretär kuulusid EKP KK büroo asemel moodustatud presiidiumi nomenklatuuri, aga sekretariaati lühemat aega ei olnudki.

Sekretariaadi taasloomise järel 1964. aastal taastus varasem olukord, aga 1966. aastaks kasvas kirjanike liidu nomenklatuursete ametikohtade arv partei algorganisatsiooni sekretäri lisandumisega kolmeni (RA, ERAF.1.307.272, l 25; ERAF.1.307.274, l 22).

Mastaapsemad muutused kaasnesid Beekmani tõusmisega kirjanike liidu etteotsa 1971. aastal. Sel ajal kasvas kirjanike liidu nomenklatuursete ametikohtade arv suuremaks kui ei iial varem ega hiljem. Koguni 10-liikmeline kirjanike liidu juhatuse presiidium arvati ilmselt mitte parteijuhtide, vaid Beekmani enda initsiatiivil EKP KK nomenklatuuri, olgugi et arvestuslikku. 1971. aastast alates kuulusid tegevjuhtkonnast nomenklatuuri juhatuse I sekretär (büroo nimekirjas), neli juhatuse sekretäri (sekretariaadi nimekirjas) ning partei algorganisatsiooni sekretär (arvestusnomenklatuuris) (RA, ERAF.1.4.4069, l 73). Kui 1976. aastal võttis Paul Kuusberg juhtimise üle, sai liit endale jälle formaalselt esimehe. Nomenklatuurist kustutati kirjanike liidu presiidium, kuid sekretariaadi nomenklatuuri jäid juhatuse tegevsekretärid, keda oli nüüd nelja asemel kolm, ning arvestusnomenklatuuri jäi EKP algorganisatsiooni sekretär (RA, ERAF.1.4.4798, l 130). Pilt muutus natuke kirjanike liidu VIII kongressi järel 1981. aastal, sest uue juhatuse koosseisu esimesel koosolekul, mida nimetati tollal organisatsiooniliseks pleenumiks, pandi kirjanike liidus paika kaks esimehe asetäitjat ja juhatuse sekretäri (Prii 1986: 5), kes lülitati EKP KK nomenklatuuri, kus nad olid kirjas juhatuse sekretäridena (RA, ERAF.1.307.278, l 29). Kui 1983. aastal Beekman teist korda juhtimise üle võttis, vähendati kirjanike liidus nomenklatuuri arvatud ametikohti ühe võrra: EKP KK büroo nomenklatuuris oli kirjanike liidu esimees, sekretariaadi omas asetäitja ja kaks juhatuse sekretäri ning arvestusnomenklatuuris partei algorganisatsiooni sekretär (RA, ERAF.1.307.278, l 29). Nõnda püsis nomenklatuursete ametikohtade jaotus ja paigutus 1980. aastate lõpuni.

Kirjanike liidu väljaande Looming (vastutava) toimetaja ja tema asetäitja ametikohad olid esimest korda 1946. aasta sügisel kinnitatud EKP KK nomenklatuuris, aga 1949. aastal lülitati nomenklatuuri veel (vastutava) sekretäri ametikoht, mis aga 1950. aastal nimekirjast kustutati, nagu ka (vastutava) toimetaja asetäitja ametikoht. Sarnane oli olukord 1940. aastate teisel poolel loominguliste liitude häälekandja Sirp ja Vasar toimetuses, aga selle vahega, et toimetuse (vastutava) sekretäri ametikoht oli esimest korda 1946. aasta nimekirjas, kuid 1950. aastast jäeti nomenklatuuri ainult (vastutava) toimetaja ametikoht (Hämäläinen 2011: 273, 275). Hämäläineni andmetel

olid alates 1947. aastast nomenklatuuris samuti mitmesuguste institutsioonide kolleegiumide koosseisud. Siinses artiklis käsitletavatest väljaannetest puudutas see Loomingut ning Sirbi ja Vasarat (Hämäläinen 2011: 24, 273, 275). Tõenäoliselt arvati mõlema toimetuskolleegiumid EKP KK arvestusnomenklatuuri, kuna pole teada, et nende koosseise oleks 1940. aastate teisel poolel või 1950. aastate alguses kinnitanud EKP KK büroo. Seevastu hilisematest nimekirjadest on teada, et Loomingu ning Sirbi ja Vasara toimetuskolleegiume paigutati nii EKP KK põhi- kui ka arvestusnomenklatuuri. Viimast korda leiab Sirbi ja Vasara toimetuskolleegiumi EKP KK nomenklatuurist 1971. aastal, kui kolleegiumi koosseis oli arvatud arvestusnomenklatuuri (RA, ERAF.1.4.4069, l 71). Ajakirja Looming toimetuskolleegium seevastu kuulus alates 1966. aastast järjepanu arvestusnomenklatuuri (RA, ERAF.1.307.274, l 16). 1971. aastal kinnitatud EKP KK nomenklatuurist leiab esimest ja viimast korda Loomingu Raamatukogu toimetuskolleegiumi, selline olukord pidi olema küll lühiajaline, sest väljaandel oli Loominguga ühine toimetus (RA, ERAF.1.4.4069, l 71).

Alates 1950. aastate keskpaigast oli Loomingu ning Sirbi ja Vasara toimetajate paigutus nomenklatuuris ühesugune: 1956. ja 1961. aastal kinnitatud nimekirjades olid ametikohad EKP KK sekretariaadi, 1958. aastal büroo, 1963. ja 1966. aastal büroo asemel tegutsenud presiidiumi ning 1971. aastast alates büroo nimekirjas.⁷ EKP KK nomenklatuuri arvati samuti mõlema väljaande toimetaja asetäitjad, kelle pidi kinnitama ja vabastama sekretariaat (RA, ERAF.1.4.1966, l 181; ERAF.1.4.2160, l 224; ERAF.1.307.271, l 13; ERAF.1.4.2878, l 118; ERAF.1.307.274, l 15, 16; ERAF.1.4.4069, l 70, 71).

1950. aastate teisel poolel asutati Eestis kaks uut kirjandusväljaannet: 1957. aastal Loomingu Raamatukogu ja 1958. aastal Keel ja Kirjandus. Tollane parteiline juhtimisüsteem nõudis nende toimetajate arvamist nomenklatuuri. Keele ja Kirjanduse toimetaja oli EKP KK sekretariaadi nomenklatuuris, Loomingu Raamatukogu toimetaja oli 1960. aastate keskpaigani EKP KK arvestusnomenklatuuris ning seejärel lülitati sekretariaadi nimekirja.

Nomenklatuursete kirjandusjuhtide valimisest ja kinnitamisest partei poolt

Eesti NSV kirjanduselu juhtisid kommunistid, st NLKP liikmed. Parteilased olid tavaliselt ka ajakirjandusväljaannete toimetajad. Kirjanduselu nomenklatuursetele ametikohtadele sattus parteituid suhteliselt harva. Seda võis siiski ette tulla, kui koosseisulisest toimetusest ning kirjanike liidu tegevjuhtkonnast kuulus nomenklatuuri rohkem kui üks ametikoht. Kirjanike liidu juhtkonnast oli teadaolevalt esimene EKP KK nomenklatuuri kuulunud parteitu kirjanik Jaan Kross, kellest sai 1971. aastal Vladimir Beekmani algatatud ümberkorralduste tulemusel üks neljast ametisse võetud juhatuse sekretärist (Prii 1976: 5).

⁷ 1968. aastal sai ajakiri Looming peatoimetaja.

Kirjandusjuhtide vähestest ülestähendustest ning mälestustest, mis on ilmunud, jääb mulje, et juhtivatest ametikohtadest parema meelega keelduti, aga kui nõusolek anti, siis oma tingimustel (vt Beekman 2008: 82, 161–165; Kuusberg 1993: 544–545; Parve 2010: 199–200). Arhiividest pole päevavalgele tulnud dokumente, mis kinnitaksid poststalinistliku perioodi kirjanike, aga samuti muu loomingulise intelligentsi esindajate kõhklusi või koguni vastumeelsust juhiks saamise ja olemise suhtes, või mis kirjeldaksid, kuidas tollal parteiorganites kultuurijuhtide ametisse panemisel ja vallandamisel toimetati, mistõttu tuleb neis küsimusis vaadelda kaugemat, Stalini aega, mille kohta leiab vastavat ainet.

Teatrikorüfee Kaarel Irdi EKP KK nomenklatuuri isikutoimikus leidub tema 1948. aasta alguses koostatud kiri EKP KK kaadrisekretärile Dmitri Kuzminile, millest nähtub, et tollal Vanemuise peanäitejuhina töötanud Ird oli välja kutsutud keskkomiteesse Kuzmini juurde, kus talle tehti ettepanek hakata Kunstide Valitsuse juhatajaks (RA, ERAF.1.6.5896, l 23). Asjasse toob selgust üks hilisem õiend, kust võib lugeda, et 1948. aasta alguspäevadel toimus keskkomitees koosolek, kus tõstatati küsimus Semperi vabastamise ja Irdiga asendamise kohta. Ettepaneku olevat teinud koosolekul osalenud ÜK(b)P KK inspektor Vassili Rjazanov, kes olevat õppinud Irdi tundma hiljutise inspekteerimise käigus Tartus (RA, ERAF.1.6.5896, l 28, 29). Mida Ird Kuzminile vastas, pole teada, aga kirjas avaldas ta igatahes soovi jääda loomingulisele tööle. Siiski möönis Ird, et kommunistina tuleb tal parteile kuuletuda, kirjutades muu hulgas:

Ma tean, et mind kui parteilast võidakse selleks kohustada ja et ma ka distsiplinaar-korras olen sunnitud sellele alistuma, kuid ma ei usu, et ma töö alal, mis mulle vastu-meelt on, saavutaksin ligilähedaseltki seda, mis ma senini olen saavutanud. See töö jääb ikka sunnitud kohusetäitmiseks, mitte aga tööks, mille kallal ollakse kogu süda-mega. (RA, ERAF.1.6.5896, l 23)

Seesugust avameelsust ei kohta kommunistidest kirjanike hulgas, ehkki võib arvata, et nemadki võisid partei huvid enda omadest kõrgemale seada. Ei saa muidugi välistada, et nii mõnigi võttis talle pakutud ametikoha vastu suurima rõõmuga.

Nagu karta võis, ei muutnud Irdi kiri enam midagi: temast sai Kunstide Valitsuse juhataja, ehkki mitte kauaks. Kaadrite erikontrolli tulemusel, mida teostas julgeolek teiste hulgas nomenklatuursete töötajate suhtes, teavitati keskkomiteed Irdi natsionalistlikust meelsusest ning ta vallandati 18. septembril 1948 (RA, ERAF.1.6.5896, l 29, 30).

Hilisstalinismi aastail aset leidnud muudatustest kirjandusjuhtide hulgas on juba piisavalt kirjutatud (vt Olesk 2002; Karjahärm 2006; Tannberg 2021), aga mitte hilisemast ajast, mistõttu sellele keskendungi, püüdes kaardistada ja analüüsida mustreid, mis kirjandusjuhtide ümberpaigutamisel esinesid, ning otsida sarnasusi ja erinevusi Irdi juhtumiga, kasutades selleks kirjandusjuhtide mälestusi.

Kõigepealt tuleb rõhutada, et nomenklatuursete kirjandusjuhtide valimisel ning vabastamisel oli keskne roll EKP KK aparaadil eesotsas keskkomitee sekretäride ning propaganda ja kultuuriosakonna töötajatega. See ei tähenda, et algatus pidanuks

lähtuma parteiaparaadist, ent sellesisuline ettepanek (palve) pidi tingimata jõudma keskkomiteesse, sest vastasel juhul ei saanud nomenklatuuri kuulunud ametikohale kinnitamise või sealt vabastamise protseduure käivitadagi.

Selles osas on kõnekas Beekmani teistkordne tõusmine kirjanike liidu etteotsa 1983. aastal, mis sai võimalikuks liidu sekretäride Jaak Jõerüüdi ja Arvi Siia rahulolematuse tõttu olemasoleva juhtkonnaga. Kirjanikest „vandeseltslased”, kes kuulusid partei ridadesse, teadsid väga hästi, kuidas asju aetakse: kõigepealt pöörduti oma murega keskkomiteesse. Sealt olevat EKP KK ideoloogiasekretär Rein Ristlaan helistanud Beekmanile, kutsunud ta enda juurde ja teinud ettepaneku hakata kirjanike liidu esimeheks (Beekman 2008: 161). Samalaadne kohtumine oli olnud kunagi ka Irdil, mis kõneleb parteilisest mustrist: kandidaat kutsuti keskkomiteesse vestlusele, millel oodati väljavalitult jah-sõna. Ehkki parteilasest Beekman olevat parteijuhile jättnud esimesel korral vastuse andmata, võis tema hoiakust välja lugeda nõusolekut, nagu mõnikümmend aastat varem oli juhtunud parteisekretäri vestlusel Irdiga.

Beekman ei avaldanud – või ta ei teadnud –, millistelt kirjanikelt peale Jõerüüdi ja Siia oli EKP KK saanud tema kandidatuurile toetuse. Vahest tähtsamgi – millele viitab Beekman – oli parteibosside vestlus juhatuse esimehe Paul Kuusbergi ja aseesimehe Lembit Remmelgaga, keda veendi tagasi astuma. Edasine oli juba vormistamise küsimus: 17. oktoobril 1983 tuli juhtkonna vahetuseks kokku kirjanike liidu juhatus, kus Beekman hääletati ametisse „paraja ülekaaluga” (Beekman 2008: 165) – teistsugune hääletustulemus oli tollal mõeldamatu. Lõpuks tuli Beekmanil minna, nagu kord ja kohus, EKP KK büroo ette, kes ta 25. oktoobril 1983 ametisse kinnitas (RA, ERAF.1.4.6230, l 60).

Nomenklatuursete kirjandusjuhtide uurimisel ei ole võimalik ülehinnata Kuusbergi mälestusi Loomingu peatoimetajaks olemise ajast (1968–1976). Enda peatoimetajaks saamise teekonnal toob ta huvitava detailina esile ühe 1968. aasta sügisel EKP KK büroo saalis toimunud nõupidamise, kus olevat osalenud EKP KK aparaadi juhtivad töötajad eesotsas sekretäride Johannes Kābini ja Leonid Lentsmaniga ning kirjanike liidu presiidiumi liikmed (Kuusberg 1993: 545). Kuusberg ei avalda, kas tegemist oli kirjanike-kommunistide ehk teisisõnu NLKP liikmetest kirjanikele korraldatud kohtumisega keskkomitees, millisest koosolekuvormist on kirjutanud näiteks Semper ja Ralf Parve. Sääraste kohtumiste traditsioonile pannud Parve (2010: 193) väitel aluse parteijuht Nikolai Karotamm, mis tähendab, et need pidid ulatuma tagasi 1940. aastate teise poole, nagu kinnitavad Semperi (2013: 339–340, 381–382) märkmed.

Rangelt võttes ei osalenud Kuusbergi mainitud koosolekul üksnes parteilastest kirjanikud, vaid kogu kirjanike liidu presiidium, mille koosseisus oli ka parteituid. Kuid nõupidamise väidetav sundimatu õhkkond, mis meenutanud Kuusbergile (1993: 545) ennemini vaba arutelu kui ametlikku koosolekut, viitab kirjanike-kommunistide kohtumise formaadile, kuna Parvegi (2010: 193) mäletamist mööda olla noil koosolekuil vesteldud küllalt avameelselt. Kohtumised kirjanike ja EKP KK vahel võisid asjaosalistele pakkuda ka negatiivseid emotsioone. Semperile (2013: 339–340) sööbis mällu 1950. aasta jaanuaris toimunud kokkusaamine, kus ENSV parteijuht Karotamm luges ette kirjanike liidu „soovitatava juhatuse koosseisu”,

milles veel ametis olnud liidu esimehe Semperi nimi puudus. Ühe teise allika järgi kestnud too „kohtumine” keskkomitees küll vaid kümme minutit (Veskimägi 1996: 191), seega ei pidanud Semper vähemasti sellel koosolekul pikalt piinlema.

Niisamuti on ajaloolane Olaf Kuuli (2002: 102–103) käsitlenud ühte ebasõbraliikus õhkkonnas möödunud 1960. aasta koosolekut, mille kutsunud kokku EKP KK juhtkond, et arutada kirjanike laiemas ringis kirjanike liidu juhatuse sekretäri Remmelga tegevust. Remmelgas kavatseti vallandada seetõttu, et tema väljaütlemised olid partei arvates ideoloogiliselt väärad. Kuuli teada Remmelga saatust sellel koosolekul ei otsustatud, vaid see jäeti EKP KK büroo teha, ehkki tema ametikoht polnud büroo, vaid sekretariaadi nomenklatuuris.

On väheusutav, et Kuusbergi mainitud 1968. aasta koosolekul kavatsesid EKP KK töötajad arutada Loomingu peatoimetaja kandidaatide üle, pigem kutsuti kirjanikud kokku eesmärgiga esitleda neile ajakirja uue peatoimetajana Kuusbergi erru saadetud Anton Vaarandi asemel. Kuusbergile oli samuti teada, et EKP KK oli tema kandidatuuri arutanud kirjanike liidu mõjuka juhi Juhan Smuuliga, kes soostus temast kui liidu juhatuse sekretärist loobuma. Mõistagi oli Kuusbergiga räägitud ja saadud tema nõusolek. Nomenklatuursete reeglite järgi pidi ta veel ametisse kinnitama EKP KK büroo, mille koosolekule tuli tal isiklikult kohale ilmuda, ehkki see oli kõigest formaalsus (Kuusberg 1993: 545).

Tänu Kuusbergi mälestustele Loomingu perioodist saab aimu, kuidas 1960. aastate lõpus toimiti EKP KK-s arvestusnomenklatuuriga. Tema väitel nõutud tollal keskkomiteest toimetuskolleegiumi liikmete kohta ankeetandmeid, kuid mis nendega edasi tehti, ta ei selgita. Küll aga tunnistab ta, et kui tahtis 1968. aasta sügisel kolleegiumi koosseisus teha kirjanike liidu juhatuse ja presiidiumi heakskiidul muudatusi, tulnud tal minna EKP KK büroole seda põhjendada. Kuusberg (1993: 546) kirjutab:

Keskkomitee bürool küsiti minult, kas P.-E. Rummo ja E. Vetemaa ei ole „Loomingu” kollektiivse juhtorgani jaoks liiga noored. Vastasin, et noored määravad juba praegu suures osas kirjanduse näo ja otse hädavajalik on neid ajakirja tööle kaasa tõmmata. Rohkem mul kolleegiumi uut koosseisu kaitsta polnud vaja, see kinnitati.

EKP KK büroo materjalidest nähtub, et büroo koosolekul 27. mail 1969 oli Loomingu toimetuskolleegium päevakorras, ent protokollist ei selgu, et kolleegiumi koosseis oleks kinnitatud nimeliselt. Vastuvõetud otsusest võib lugeda, et selle liikmete arvu suurendati üheksalt üheteistkümnenele, mida põhjendati toimetuskolleegiumi töö parandamise vajadusega (RA, ERAF.1.4.3787, l 69).

EKP KK materjale sirvides jääb mulje, et Kuusberg ei saavutanud kolleegiumi osas täiel määral oma eesmärgi. Mitmes parteiorganisatsioonilise töö osakonna aruandes nomenklatuuri kohta osutati nii Loomingu toimetuskolleegiumi vabadele ametikohtadele kui ka vajalike dokumentide vormistamata jätmisele EKP KK-lt kooskõlastuse saamiseks. Ühest 1974. aasta märtsis koostatud aruandest ilmneb, et alates 1971. aastast olid Loomingu toimetuskolleegiumis kaks vaba ametikohta ning Vetemaa, Rummo ja Juhan Peegli kohta polnud kahe aasta jooksul vormistatud

nõutud dokumente kolleegiumi liikmeks asumiseks (RA, ERAF.1.14.64, l 35). Arusaamatuks jääb, mida kavatses keskkomitee Vetemaa, Rummo ja Peegli suhtes ette võtta, sest midagi polnud muutunud 1975. aasta sügiseks (RA, ERAF.1.17.65, l 30). Siiski võib arhiivimaterjalide põhjal teha vähemalt ühe järelduse: kolleegiumi koosseisust neid välja arvata ei kavatsetud.

Smuul, Kuusberg ja Beekman

Stalini-järgsel ajal oli Eesti NSV Kirjanike Liidul kolm esimeest, Juhan Smuul, Paul Kuusberg ja Vladimir Beekman, kes erinevalt varasematest kirjandusjuhtidest Johannes Semperist ja August Jakobsonist kõrgematesse riigiametitesse ei pürginud. Ilmselt andis see neile võimaluse hoida ENSV juhtkonna suhtes distantsi, mis muidugi ei tähendanud, et nad oleks hakkama saanud EKP KK seljatagusega, mida oli vaja nii kirjanike liidu esimeheks saamisel kui ka võimutüüri hoidmisel. Ent kirjanike liidu esimees pidi ka kirjanike hulgas olema autoriteet, sest kolleegide toetuseta polnud liidu juhtimine mõeldav. Sellel põhjusel ei saanud kirjanike liidu esimees täita pimesi partei suuniseid ega tahtmisi, vaid arvesse tuli võtta ka liidu liikmete soove ja vajadusi, mis nõudis juhilt kindlasti laveerimisoskust, aga veelgi enam kompromisside tegemist.

Järgnevalt püüan hinnata, miks valis EKP KK liiduvabariigi kirjanike liidu esimeestena välja Smuuli, Kuusbergi ja Beekmani, analüüsides selleks nende ankeetandmeid, ametialast karjääri ning suhteid liiduvabariigi juhtkonnaga ja omavahel.

Kolmest vaadeldavast on ainsana olemas Smuuli nomenklatuuri isikutoimik (RA, ERAF.1.6.3433). Arhiivides on säilinud samuti Kuusbergi ja Beekmani isikutoimikud, ent need puudutavad parteilisi karistusi ning kommunistlikusse parteisse astumist, mis paraku ei võimalda nende n-ö parteilist elulugu nomenklatuursetel ametikohtadel ammendavalt käsitleda.

Esiteks tuleb märkida, et kõigil kolmel käsitletaval kirjandusjuhil olid parteisse astumiseks ja nõukogude ühiskonnas karjääri tegemiseks n-ö head ankeedid. Smuul oli talupoeglikku, Kuusberg ja Beekman töölispäritolu; Kuusberg ja Smuul teenisid sõjaajal Punaarmees; sõja ajal alles lapsealine Vladimir Beekman evakueerus vanematega Venemaale ja isa oli n-ö õigel poolel (Punaarmees).⁸ Neile kõigile tuli kindlasti kasuks seegi, et kirjanikuks saadi alles Nõukogude Eesti oludes, mistõttu ei olnud neil karta varasema loomingu pärast põlu alla sattumist.

Kolmest kirjandusjuhist kõige väljapaistvama, Juhan Smuuli karjääri Nõukogude Eestis soodustas terve rida õnnelikke juhusi ja õigeid valikuid, aga kindlasti ka

⁸ Beekmani (2008: 22–32) väitel olevat tema ema 1942. aastal Venemaal arreteeritud, mõistetud süüdi nõukogudevastase propaganda ja agitatsiooni levitamise eest, saadetud vangilaagrisse, kust aga olevat sama aasta lõpus vabastatud. Kui palju Beekmani jutust tõele vastab, ei ole arhiiviallikate puudumise tõttu võimalik kontrollida. Juhul kui pidada Beekmani versiooni oma emast usaldusväärseks, tundub kummaline, et ta nimetas ennast „puhta minevikuga” nooreks autoriks, kes võeti veel Stalini ajal peale EKP KK 1950. aasta VIII pleenumit kiirendatud korras kirjanike liidu liikmeks (Beekman 2008: 42).

loominguline anne ja isikuomadused ning, ehk mitte viimases järjekorras, konformism. Mõistagi oli Smuulilgi puudusi ja nõrkusi, nagu alkoholilembus (Tuulik, Urmet 2015: 245–246), kuid napsitamine käis tema muheda onameheliku natuuriga kokku. Pealegi suhtus tollane ühiskond joomisse võrdlemisi sallivalt. Seepärast võidi loovintelligentsi ning erinevat masti võimukandjate alkoholi kuritarvitamisele läbi sõrmede vaadata, kuni sellega ei kaasnenud piinlikke intsidente ega seaduserikkumisi ning ei häbistatud ennast avalikkuse silmis.

Smuuli kasinast formaalsest haridusest – ta oli lõpetanud algkooli – ei tehtud samuti numbrit. Nagu enamik Eesti Vabariigis üles kasvanud ja nõukogude eliiti läbimurdnuid põhjendas temagi nigelat kooliharidust pere keeva majandusliku olukorraga. See oli tavaline seletusmuster, mille puhul ei küsitud, kas see vastab tõele või mitte. Kuivõrd see seletus Smuuligi kohta paika peab, on küsitav, kuid väidetavalt kannatas ta madala haridustaseme tõttu hoopis alaväärsuskompleksi all (Undusk 2022: 14). Seda kinnitab Smuuli 1969. aastal paberile pandud autobiograafia, milles ta kirjutab oma lapsepõlvest Muhumaa kalurikülas: „Kuid tuleb aru saada ühest: ajal, mil minu eakaaslased, praegused kirjanikud, õppisid keskkoolis, elasin ma seal, kündsin põldu, sõudsin paati. Osa neist astus ülikooli – mina olin ikka seal. Kuni 19. eluaastani oli too saar mu ainus eluring, kool, ülikool, armastus, vihkamine, töö, väsimus, unistused ja pettumused.” (Smuul 1982: 9)

Muhumaalt pääses 1922. aastal sündinud Smuul minema Punaarmeele mobiiliseerimise tõttu 1941. aasta suvel. Tulevikku silmas pidades oli ta teinud ainuõige valiku, sest Eestisse jäämise korral oleks temast vaevalt saanud nõukogude kirjanikku, ehkki pole teada, kas Punaarmeele astumisele oli tema jaoks üldse alternatiive. Järgnesid tööpataljon ning laskurkorpus, kus ta rivvi ei jõudnudki, sest haigestus tuberkuloosi. Vahest see innustas teda tegema kirjanduslikke katsetusi, millega ta jäi silma Eesti NSV funktsionääridele, kes kutsusid ta 1944. aasta hilisetalvel (tervislikel põhjustel) demobiliseerimise järel Rahva Hääle kirjanduslikuks kaastöötajaks Leningradis.

Smuul (1982: 14) on hiljem kinnitanud, et Leningradist sai alguse tema kirjanduslik elulugu, aga just seal tehti 1944. aastal tema komsomoli vastuvõtmisega esimene sissekanne ka tema parteilisse elulukku (RA, ERAF.1.6.3433). Laskurkorpuslased, olgu siis teenistuse ajal või demobiliseerituna, astusid üsna innukalt komsomoli (Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing (ELKNÜ)) ja kommunistlikusse parteisse, ehkki sel ajal ei andnud kumbki Eestis massiorganisatsiooni mõõtu välja. Enamik neist hakkas kohe ajama n-ö Eesti NSV asja nagu Smuulgi, kes ei sattunud mõnda tähtsusetusse organisatsiooni, vaid kommunistliku partei häälekandjasse Rahva Hääle, kus ta ei oleks komsomoli astumata tõenäoliselt töötada saanudki (partei jaoks oli ta liiga noor).

Esimestel sõjajärgsetel aastatel tegutses Smuul ajakirjanduses, kuni hakkas 1947. aastal vabakutseliseks kirjanikuks. Ta oli aastatel 1944–1946 Sirbi ja Vasara vastutava toimetaja asetäitja ning 1946. aastal lühikest aega ajakirja Pioneeri vastutav toimetaja. Mõlemad ametikohad kuulusid EKP KK nomenklatuuri. Peale selle kuulus noor poeet 1946. aastast ELKNÜ keskkomiteesse, mille liikmeks jäi ta 1950. aastate alguseni. Loogiliseks sammuks oli kommunistlikusse parteisse astumine: 1948. aastal sai

ta liikmekandidaadiks ja 1951. aastal liikmeks. Ebaselgus valitseb tema kirjanike liitu vastuvõtmisega. Tõnu Tannberg (2021: 578) oletab, et see toimus 1945. aasta lõpus, kuid täpne kuupäev on teadmata.

Kodanlike natsionalistide vastane kampaania ning nõiajaht kirjanike liidus 1950. aastate alguses andis Eesti suurimaks stalinistlikuks poeediks saanud Smuulile, nagu nimetab teda Jaan Undusk (2022: 2), võimaluse saada kirjanike liidu esimeheks kiiremini, kui see võinuks juhtuda teistsugustes oludes. Nähtavasti mängis Smuulile kaardid kätte Semperi asemel 1950. aasta alguses kirjanike liidu esimeheks ja natuke hiljem ka Eesti NSV ülemnõukogu presiidiumi esimeheks paigutatud August Jakobsoni kehv tervis – ta jäi sel ajal voodihaigeks (Urmet 2011). Ainus tõsisem takistus liidu esimeheks saamisel veeretati Smuuli teelt ära 1951. aasta suvel, kui juhatuse esimehe asetäitja ametikohalt kihutati minema Eduard Männik. Ta oli faktiliselt kirjanike liidu juht, sest nagu mainitud, polnud Jakobson võimeline liitu juhtima, kuid sisuliselt oli liidus koondunud võim Magnus Mälgu kätte, kes oli kirjanike liidu juhatuse sekretär aastatel 1949–1952 (Karjahärm 2006: 165–166). Kõigele vaatamata on hämmastav, et tookord jäi Jakobson oma kohale, aga Männikut süüdistas EKP KK muu hulgas soovimatuses liitu juhtida ja selle tööst kõrvale hoidmises (RA, ERAF.1.6.2225, l 15).

Esimehe asetäitja vahetus õnnestus vormistada kirjanike liidu juhatuse koosolekul 26. juunil 1951 ning juba 2. juulil kinnitas EKP KK büroo Smuuli ametisse (RA, ERAF.1.6.3433, l 23, 24). Tõenäoliselt tuli Smuulil nagu varem Männikulgi täita kirjanike liidu esimehe ülesandeid, ent esimehe vahetuse niisuguse kulus veel natuke aega, sest alles 1953. aasta alguses soostus Jakobson omal soovil lahkuma, mida põhjendati EKP KK dokumentides (raske) haiguse ja suure koormusega põhitööl (RA, ERAF.1.6.4389, l 47, 48).

Smuul kinnitati kirjanike liidu juhatuse esimeheks EKP KK büroo otsusega 13. jaanuaril 1953. Otsuse kinnitas sama aasta 18. märtsil NLKP KK, sest kirjanike liidu esimees kuulus sel ajal n-ö Moskva nomenklatuuri (RA, ERAF.1.6.3433, l 31, 32). Kirjanike memuaaridest ning nõukogude kirjandusloo uurimustest jääb mulje, et hea huumorimeelega Smuul oli kolleegide hulgas armastatud ja lugupeetud. Tema positiivsele kuvandile aitas kaasa asjaolu, et ta ei vaevanud ennast kirjanike liidu igapäevase juhtimisega, sest sellega oli koormatud põhiliselt juhatuse sekretär. Vaatamata sellele polnud Smuul kirjandusjuht, kes oleks oma kohast kinni hoidnud. Semper on kirjutanud oma päevikus, et 1958. aasta kirjanike kongressi aegu olla Smuul parteigrupi koosolekul palunud ennast esimeheks enam mitte valida ning pakkunud enda asemele Semperit. Sellest ei tulnud midagi välja, sest parteijuht Käbin nõudnud, et liidu etteotsa jääks Smuul. (Semper 2013: 355) Sellegipoolest lootis 70. eluaastale lähenev ja aupaistet armastanud Semper ilmselt salamisi ikkagi uuesti kirjanike liidu esimeheks saada. Pealegi edastati talle petlikke signaale – või kujutas ta neid endale ette –, et Smuuliga ei olda EKP KK-s rahul (Semper 2013: 364–366). Tõenäoliselt aga ei kujutatud selleks ajaks liiduvabariigi esikirjanikuna enam kedagi teist peale Smuuli ettegi. Talle määrati preemiaid ja jagati aunimetusi, ta täitis mitmesuguseid ühiskondlikke kohustusi, sealhulgas EKP KK liikme ning NSV Liidu ja Eesti NSV ülemnõukogu saadikuna. Nõnda pole imestada, et kui ta olevat 1960. aastate lõpul

järjekordselt kirjanike liidu esimehe kohalt tahtnud ära minna, nagu väidab Parve (2010: 199), oli tulemus sama mis kümmekond aastat varem.

Kuusbergil võttis ENSV kirjandusjuhiks saamine kauem aega kui Smuulil. Teda hästi tundnud Aksel Tamm (2003: 108) on kirjutanud: „Kirjanike Liidu juhtkonnas olles meenutas Kuusberg maletajat, kes peab alati mitu käiku ette mõtlema. Sellest teatud ettevaatlikkus, mis Kuusbergiga kindlasti kaasas käis. Teisiti poleks ta saanud nii kaua aega Kirjanike Liidu absoluutses tipus püsida.” Kuusberg sündis 1916. aastal Tallinnas. Ta on kirjutanud oma noorpõlvest haaravad mälestused, mis kahetsusväärsetl piirduvad Eesti Vabariigi aastatega (vt Kuusberg 1996). Sarnaselt Smuuliga oli ta kasina haridusega: lõpetanud algkooli ja õppinud seejärel kutsekoolis. Juba noorpõlves oli Kuusberg poliitiliselt aktiivne, kuuludes noorsotsialistide ridadesse, ning osales ametiühingutegelaseks 1940. aasta suvel koosolekutel ja demonstratsioonidel, millega etendati rahvavõimu kehtestamist. Üsna pea määrati ta ehitustööliste ametiühingu organisaatoriks ja seejärel esimeheks. Kui 1940. aasta suvel avanes võimalus EKP-sse astuda, esitas ta avalduse ning võeti 27. juulil partei liikmeks (RA, ERAF.5.2.309, l 1). Aasta hiljem astus ta hävituspataljoni, olles seal politruk (RA, ERAF.1.6.1475, l 2). Samal sõjasuvel evakueeriti ta Venemaale ja nimetati uuesti ehitustööliste ametiühingu esimeheks, kuigi organisatsiooni, mida juhtida, tegelikult ei eksisteerinud. Rahvusväeosade moodustamise järel 1942. aastal sai Kuusbergist kõigepealt 249. Eesti laskurdiviisi polgu, siis diviisi poliitosakonna agitaator ning lõpuks edutati ta diviisi ajalehe toimetajaks (RA, ERAF.1.7.3913, l 1).

Demobiliseerimise ajaks 1946. aastal oli Kuusbergist saanud karastunud ideoloogiatöötaja. Ta suunati ajakirja Eesti Bolševik toimetaja asetäitjaks ning 1947. aasta kevadel Rahva Hääle vastutava toimetaja ametikohale, mis kuulus EKP KK nomenklatuuri (RA, ERAF.1.7.3913, l 1p). Sellele, millal Kuusbergist sai kirjanik, võib vastata mitmeti, kuid igal juhul oli ta 1950. aastal kirjanike liitu astudes üldsusele tundmatu. Ent juba 1951. aastal sai värskest liidu liikmest Loomingu toimetuskolleegiumi liige, ehkki isegi 1954. aastal Rahva Häälest kirjanike liidu kirjanduslikuks konsultandiks üle minnes polnud ta asunud end veel kirjanikuna teostama. Ühest 1956. aasta kevadel kirjanike liidu juhatuse aseesimehe Paul Rummo ja parteisekretäri Aleksei Sokolovi koostatud iseloomustusest võib lugeda, et selle ajani kirjanduskriitikat ja kirjandusteaduslikke artikleid avaldanud Kuusberg oli lõpetamas oma esimest romaani, kuid märksa intrigeerivam on vähetuntud fakt, et ta õppis samal ajal NLKP KK kõrgema parteikooli kaugõppes, et tõsta oma „ideelis-poliitilist taset” (RA, ERAF.1.7.3913, l 4).

Nomenklatuurse kirjandusjuhina tegi Kuusberg n-ö debüüdi 1957. aastal, mil ta määrati Ilmar Sikemäe asemel Loomingu toimetajaks, kuid samal ajal täitis ta ühiskondlikus korras kirjanike liidu partei algorganisatsiooni sekretäri kohta. Torkab silma, et ta liikus karjääriredelil edasi võrdlemisi tänamatul moel, sest ta paigutati ametikohtadele, kust eelmine ülemus oli vallandatud: esimesel korral 1957. aastal Sikemäe (Kuuli 2002: 84), teisel korral 1960. aastal kirjanike liidu juhatuse sekretär Rimmelgas (Kuuli 2002: 102–103) ning kolmandal korral 1968. aastal Loomingu toimetaja Anton Vaarandi, kes vormiliselt saadeti tervislikel põhjustel pensionile

(Beekman 2008: 161–163). Kuusberg on oma pendeldamist kirjanduselu juhtivate ametikohtade vahel selgitanud:

Vana sõber Smuul kinnitas, et „Loomingu” toimetaja roll on kirjanduse arengu seisukohalt olulisem [kirjanike liidu] juhatuse sekretäri omast. Pärast koosolekut ütlesin Smuulile nagu muu seas, et kriteeriumid muutuvad, kaheksa aasta eest leiti, et ma pean kirjanduse arengu huvides „Loomingu” maha jätma ja Liidus tööle hakkama, saa sa nüüd aru. [...] Etteruttavalt olgu märgitud, et kaheksa aasta pärast olid mu head sulevennad jällegi ühel nõul selles, et just Kirjanike Liit on mu õige tööpaik... (Kuusberg 1993: 545)

Muidugi teadsid nomenklatuuri kuuluvad kirjanikud väga hästi, et Loomingu peatoimetaja ametikoht oli partei silmis tähtsam kui kirjanike liidu juhatuse sekretäri oma, kuna esimene kuulus büroo, teine sekretariaadi nomenklatuuri. Küllap oli peatoimetajaks olemine ka atraktiivsem ning bürokraatlikke asjatoimetusi vististi vähem kui kirjanike liidu juhatuse sekretäril, ehkki Parve (2010: 192) teada oli juhatuse sekretäri ametikoht mugav ja mõnus, kuigi ta ise seda kunagi ei täitnud.

Miks Kuusberg Smuuli surma järel kirjanike liidu juhtimist üle ei võtnud, jääb arusaamatuks, sest 1971. aastal liidu juhiks saanud Beekman ei olnud sama taseme kirjanik ega kirjandusjuht nagu Kuusberg, kes juhatuse mittepalgalise sekretärina jätkas oma põhitööl Loomingu peatoimetajana. Kuusbergi tähetund saabus 1976. aastal, kui Beekman vabatahtlikult liidu juhtimisest taandus. Beekman (2008: 163) kirjutab oma mälestustes, et Kuusberg pakkunud talle juhatuse sekretäri kohta, millest äraütlemine olla Kuusbergi riivanud. Tollases juhatuses oli Kuusbergi n-ö paremaks käeks Smuuli ajalgi juhatuse sekretärina tegutsenud Remmelgas, kellest sai 1981. aastal juhatuse esimehe asetäitja ja tegevjuht, samal ajal kui Kuusberg jäi kirjanike liidu esimehena täitma esindusfunktsioone, kuni ta sunniti 1983. aastal ametist tagasi astuma, nagu eespool kirjeldasin.

Viimane nõukogude perioodi kirjanike liidu esimees Vladimir Beekman ei saavutanud kirjanikuna ligilähedaseltki samasugust tuntust ega populaarsust kui Paul Kuusberg ja eriti Juhan Smuul. Beekman sündis 1929. aastal Tallinnas. Sõjaajal oli ta emaga Venemaal, kust naasti Eestisse 1946. aastal. Järgnesid õpingud Tallinna Polütehnilises Instituudis, mille ta lõpetas 1953. aastal insenerina. Juba õpingute ajal ilukirjanduslikke katsetusi teinud Beekman jäi noore autorina silma ning võeti 1952. aastal vastu hõrenenud liikmeskonnaga kirjanike liitu. Pärast kõrgkooli lõpetamist sai ta Eesti Riikliku Kirjastuse ilukirjanduse toimetuse juhatajaks Smuuli käendusel, kes oli talle juba varem andnud soovitusel kirjanike liitu astumiseks. (Beekman 2008: 42–43)

Kõrgkoolis õppides langetas Beekman 1950. aastal tähtsa otsuse komsomoli astumiseks, mis oli parteilise ja kirjandusjuhi karjääri eelduseks. Nagu tema mentor Smuul, kuulus Beekmangi ELKNÜ KK-sse ega olnud seega reakomnoor. Kui komsomoliaeg vanuse tõttu läbi sai, järgnes loogilise sammuna 1959. aastal parteisse astumine. (RA, ERAF.287.49.174)

Beekman oli aastatel 1956–1967 vabakutseline kirjanik, kuni Kuusberg meelitas ta enda asendajaks kirjanike liidu juhatuse sekretärina, võttes ise aastaks loomingu-
gulse puhkuse. Kirjanike liitu tööle asumist kirjeldab Beekman (2008: 76–78) oma mälestustes, jättes mulje, et ta oli Kuusbergi esimeseks eelistuseks.

Segasem on tema saamine kirjanike liidu korraliseks juhatuse sekretäriks 1968. aastal. Beekmani versiooni kohaselt peeti sellele ametikohale kõlblikuks teda. Ta olla kutsutud Käbini juurde, kus anti mõista, et teda soovitakse ametisse kirjanike liidu korralise kongressini. Beekmani (2008: 82) väitel käinud ta keskkomitees paar-kolm korda, enne kui andis nõusoleku. Väga võimalik, et seda ametikohta pakuti alguses hoopiski Parvele, kes kuulus NLKP-sse nagu Beekman. Parve versiooni järgi veensid teda järgemööda EKP KK II sekretär Artur Vader ja I sekretär Käbin, kuid edutult. Teistkordse keeldumise järel pakkunud Parve välja Beekmani nime, kes andnud parteijuhile nõusoleku, saades Käbinilt teada, et tema soovitajaks oli Parve (Parve 2010: 199–200). Kindel võib olla selles, et EKP KK büroo kinnitas Beekmani 4. veebruaril 1969 ametisse, nagu ta on üles tähendanud, olles ise koosolekul kohal (Beekman 1994: 732).

Esimest korda juhtis Beekman kirjanike liitu aastatel 1971–1976 juhatuse I sekretärina. Oma lahkumist selgitas ta hiljem bürokraatiast tüdinemisega, aga oletas, et kirjanike liidus võidi sama tunda tema suhtes (Beekman 2008: 163). Mingisugust survet lahkumiseks talle tõenäoliselt ei avaldatud, sest vastasel juhul poleks ta hiljem naasnud liidu etteotsa.

Beekmani tagasitulek kirjanike liidu juhatuse esimehena võis tähendada, et kirjanike ring, kellel oli nii EKP KK kui ka kolleegide enamuse toetus, oli kitsas. Siiski võib arvata, et enamik kirjanikest kolleege ei tundnud tema vastu ei sümpaatiat ega antipaatiat, vaid teda peeti juba varasemast turvaliseks valikuks, kelle taga seisis ka EKP KK. Selle tõestuseks võib tuua liidu esimehe valimise kirjanike liidu kongressi järel 1986. aastal, kui Arvo Valton esitas juhatuses n-ö ametliku Beekmani kandidatuuri kõrvale Paul-Eerik Rummo oma, tuues põhjenduseks, et Beekman kaitsevat liitu kui tervikut, aga mitte tema üksikuid liikmeid. Samal koosolekul andis Lennart Meri mõista, et Beekmanil olla küll puudusi, aga ta olevat tasakaalukas ja objektiivne. Polnud vähimatki kahtlust, et mõlemal kandidaadil oli juhatuses toetajaid. Kuna alanud oli perestroika, lubas EKP KK kahe kandidaadi vahel valida, kinnitades, et aktsepteeritakse mis tahes hääletustulemust. (Olesk 2022: 98) Nendeski tingimustes tuli valimistest võitjana välja Beekman, kes jäi kirjanike liidu esimeheks 1990. aastate keskpaigani.

Lõpetuseks

Nomenklatuur ei olnud Eesti NSV kirjanduse parteilises juhtimises kõrvaline nähtus, vaid üks juhtimise instrumente. EKP KK nomenklatuuri kuulus kirjanduse valdkonnas kuni paarkümmend ametikohta, mis otseselt või kaudselt puutusid kirjanike liitu. Ehkki ametikohti tõsteti tihti ühest nimekirjast teise, tuues kaasa nende tõusmise või langemise nomenklatuurses hierarhias, ei mõjutanud see parteilise juhtimise

iseloomu. Enamasti tegelesid parteiametnikuid nomenklatuursetele ametikohtadele sobivate inimeste valimisega, kohtusid kandidaatidega ning kindlustasid neile vajaliku toetuse kirjandusringkondades. EKP KK valis välja ja pani ametisse kolm kõige tähtsamat kirjandusjuhti: Juhan Smuuli, Paul Kuusbergi ja Vladimir Beekmani, kes olid ENSV Kirjanike Liidu esimehed Stalini-järgsel perioodil. Nad olid kõik NLKP liikmed, aga peale parteilise kuuluvuse oli neil muidki eeliseid teiste kirjanike ees. Kõigil kolmel oli mõni tugevus – Smuulil erakordne kirjanikuanne ja suurepärase suhtlemisoskus, Kuusbergil silmatorkavad administraatorivõimed ning Beekmanil hea haridus ja hinnatud tasakaalukus –, mis võinuks olla ideaalsel või selle lähedasel Nõukogude Eesti kirjandusjuhil.

Artikli valmimist on toetanud Tartu Ülikooli teadus- ja arendusprojekt PHVAJ16908 „Sõda sõja järel: Eesti sõdurite sõjakogemus 20. sajandil”.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

ERAF.1. – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ERAF.1.4.444. Протоколы заседаний бюро ЦК КП(б) Эстонии №№ 252–257. 10.07.1947–18.08.1947.

ERAF.1.4.1966. Протоколы заседаний бюро ЦК КП Эстонии №№ 11–14. 02.06.1956–27.06.1956.

ERAF.1.4.2160. Протоколы заседаний бюро ЦК КП Эстонии №№ 1–5. 14.01.1958–29.03.1958.

ERAF.1.4.2878. Протоколы заседаний президиума ЦК КП Эстонии № 11–12. 19.02.1963–26.02.1963.

ERAF.1.4.3787. Протокол заседаний бюро ЦК КП Эстонии № 111 (РЭ). 27.05.1969.

ERAF.1.4.4069. Протокол заседаний бюро ЦК КП Эстонии № 14 (РЭ). 22.06.1971.

ERAF.1.4.4798. Протоколы заседаний Бюро ЦК КП Эстонии №№ 6–10. 12.04.1976–21.05.1976.

ERAF.1.4.6230. Протоколы заседаний Бюро ЦК КП Эстонии №№ 69–71. 03.10.1983–15.11.1983.

ERAF.1.6.1475. Куусберг Пауль Аугустович. 1943.

ERAF.1.6.4389. Якобсон Август Михкелевич. 1950–1963.

ERAF.1.6.2225. Мянник Эдуард Янович. 1949–1953.

ERAF.1.6.3433. Смуул Иоханнес Юрьевич. 1958–1970.

ERAF.1.6.5896. Ирд Каарел Кириллович. 1945–1985.

ERAF.1.6.3314. Семпер Иоханнес Хансович. 1946–1966.

ERAF.1.7.3913. Куусберг Пауль Аугустович. 1956.

ERAF.1.14.64. Статистические справки отдела о составе работников ГК, РК КП Эстонии и об укомплектованности должностей работников номенклатуры ЦК КП Эстонии. 05.02.1974–25.07.1974.

- ERAF.1.17.65. Статистические справки отдела о составе работников ГК, РК о составе работников ГК, РК КП Эстонии и об укомплектовании должностей работников номенклатуры ЦК КП Эстонии. 10.01.1975–01.09.1975.
- ERAF.1.307.109. Список должностей, входящих в номенклатуру ЦК КПСС. 14.11.1944–25.11.1952.
- ERAF.1.307.271. Списки номенклатуры должностей ЦК КП Эстонии. 03.01.1961.
- ERAF.1.307.272. Списки должностей городских, районных и парторганизации предприятия входящие в состав номенклатуры ЦК КП Эстонии. 04.12.1964.
- ERAF.1.307.274. Перечень должностей входящих в номенклатуру ЦК КП Эстонии. 18.01.1966.
- ERAF.1.307.277. Перечень должностей входящих в номенклатуру ЦК КП Эстонии. 13.01.1975.
- ERAF.1.307.278. Перечень должностей входящих в номенклатуру ЦК КП Эстонии с учетом изменении на 1 января 1982 года.
- ERAF.5 – EKP Tallinna Linnakomitee**
- ERAF.5.2.309. Куусберг, Пауль. 19.07.1940–20.07.1940.
- ERAF.287 – EKP Tallinna Linna Lenini Rajoonikomitee**
- ERAF.287.49.174. Беекман Владимир Эугенович. 08.12.1959–22.12.1959.

KIRJANDUS

- Beekman, Vladimir 1994.** Kirjanike Liidu logiraamatust. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 727–742.
- Beekman, Vladimir 2008.** Alles see oli.... Tallinn: Tänapäev.
- Bennich-Björkman, Li; Grybkauskas, Saulius (toim) 2022.** Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union: Nomenklatura, Intelligentsia and Centre-Periphery Relations. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003244608>
- Hämäläinen, Mariliis 2011.** Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur 1945–1953. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hämäläinen, Mariliis 2015.** Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur 1945–1990: areng ja statistika. – Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 357–386. <https://doi.org/10.12697/AA.2015.4.02>
- Karjahärm, Toomas 2006.** Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – Acta Historica Tallinnensia, nr 10, lk 142–177. <https://doi.org/10.3176/hist.2006.1.07>
- Kuuli, Olaf 2002.** Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn.
- Kuusberg, Paul 1993.** Teist korda *abielus* „Loominguga”. – Looming, nr 4, lk 543–553.
- Kuusberg, Paul 1996.** Rõõmud ja pettumused. Mälestusi ja meenutusi. Tallinn: Kuper.
- Lewin, Moshe 2003.** Rebuilding the Soviet Nomenklatura 1945–1948. – Cahiers du Monde russe, nr 2–3, lk 219–251. <https://doi.org/10.4000/monderusse.8608>
- Liivik, Olev 2006.** Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Liivik, Olev 2014.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensia 34.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Olesk, Sirje 2002. ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Looming, nr 10, lk 1552–1567.
- Olesk, Sirje 2022. „Hing on kinni ajaloos”. ENSV Kirjanike Liit aastatel 1986–1991. – Looming, nr 1, lk 96–114.
- Parve, Ralf 2010. Minu aeg. Kirjanduslõulised vestlused. Küsinud ja üles kirjutanud Jaak Urmet. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Prii, Rein (koost) 1976. Eesti NSV Kirjanike Liidu organisatsioonilise töö ülevaade (mai 1971 – märts 1976). Tallinn: Eesti Raamat.
- Prii, Rein (koost) 1986. Eesti NSV Kirjanike Liidu organisatsioonilise töö ülevaade (märts 1981 – detsember 1985). Tallinn: Eesti Raamat.
- Semper, Johannes 2013. Päevaraamatud. Tartu: Ilmamaa.
- Smuul, Juhan 1982. Autobiograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tamm, Aksel 2003. Aga see oli üks mees. Eluvisandeid. Tallinn: Kuldsulg.
- Tannberg, Tõnu 2007. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovietiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. (Eesti Ajaloarhiivi toimetised 15 (22).) Koost T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajaloarhiiv, lk 225–272.
- Tannberg, Tõnu 2021. „Kuid kirjanike liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks”. Lisandusi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu asutamise loole aastatel 1943–1946. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 571–598. <https://doi.org/10.54013/kk763a1>
- Tuulik, Ülo; Urmet, Jaak 2015. Kilde sugulasest Smuulist. – Looming, nr 2, lk 240–252.
- Undusk, Jaan 2022. Jää hingus Juhan Smuuli tagaküljel. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 2–17.
- Urmet, Jaak 2011. Viiekümnendad. Inimese mõõde. – Sirp 28. I.
- Urmet, Jaak 2016. Kommunist – ja mis siis, et kommunist. – Maaleht 13. X.
- Veskimägi, Kaljo Olev 1996. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema pereinemed. Tallinn.
- Voslenski, Michael 1984. Nomenklatura: The Soviet Ruling Class. New York: Doubleday.

Olev Liivik (sünd 1975), PhD, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu); Eesti Mälu Instituudi vanemteadur, olev.liivik@ut.ee

The literary *nomenklatura* of Soviet Estonia: CC ECP *nomenklatura* and the managers of literary life in the Soviet Republic

Keywords: Estonian SSR, *nomenklatura*, Writers' Union

This article looks at the meaning of the term *nomenklatura*, the positions within the Soviet Estonian literary life that were included in the Communist Party *nomenklatura*, the day-to-day practices used when dealing with “nomenklatural writers,” and the most prominent “nomenklatural writers” during the post-Stalin era.

The term *nomenklatura* has a number of meanings in the Soviet context. Firstly, it was a (secret) list of key positions to which people were appointed and from which they were removed by a decision of a specific party committee; secondly, it was a set of bureaucratic procedures; and thirdly, the people who filled these positions. As a specific instrument of power, the *nomenklatura* ensured the Communist Party a control over the leading cadres in whatever sphere of activity they operated while their position belonged to the list of the party *nomenklatura*. Thus, the party had at every administrative level their own *nomenklatura* list. The Central Committee of the Estonian Communist Party (hereafter CC ECP) had roughly 2000 positions included in the *nomenklatura* that were considered important at the national level. Furthermore, the *nomenklatura* at this level was subdivided into the Bureau, Secretariat and “accounting” lists. These individual lists, as well the CC ECP *nomenklatura* as a whole, were never fixed; instead, the composition of the lists and the number of the positions changed frequently.

In the field of literature, the CC ECP *nomenklatura* included about twenty positions that were more or less tied to the Writers’ Union of the Estonian SSR; these included positions at the Writers’ Union itself, at the journals *Looming* and *Keel ja Kirjandus*, and at the newspaper *Sirp ja Vasar*. The role of the CC ECP mostly, but not exclusively, involved formal procedures, such as the approval of decisions or *nomenklatura* appointments, but also the activities that preceded it. This article demonstrates that the involvement of the CC ECP was evident in scouting and selecting suitable candidates for certain positions, as well as in seeking support for their appointment from a circle of leading writers. However, this varied greatly depending on the subdivision to which the position belonged. Especial attention was paid by Communist Party functionaries to the positions which belonged to the Bureau list and to the Chairman of the Writers’ Union, in particular.

The three most important literary leaders of the post-Stalin era – Juhan Smuul, Paul Kuusberg and Vladimir Beekman – were also hand-selected by the CC ECP. In addition to being members of the Communist Party, they had a number of desirable qualities that made them suitable to be promoted to the Chairman of the Writers’ Union. Their strengths, such as Smuul’s personality and talent as a writer, Kuusberg’s administrative capability, and Beekman’s poise and good education, could be shaped to produce an ideal – or at least close to ideal – literary leader for Soviet Estonia.

Olev Liivik (b. 1975), PhD, Senior Researcher, Estonian Institute of Historical Memory; Associate Professor of Archival Studies, University of Tartu (Jakobi 2, 51005 Tartu), olev.liivik@ut.ee